

TƏFSİR ELMİNİN YARANMASI VƏ YAYILMASINA ÜMUMİ BAXIŞ

*Fuad NURULLAYEV,
Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi
sədrinin müavini,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *Allah, Qurani-Kərim, təfsir, Məkkə mədrəsəsi, Mədinə mədrəsəsi,
Kufə mədrəsəsi.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Аллах, Коран, тафсир, медресе Мекка, медресе Медина,
медресе Кufa.*

KEY WORDS: *Allah, Quran, interpretation, madrasas of Mecca, madrasas of Medina,
madrasas in Kufa.*

“Mənası açıq olan ərəb dili ilə” Həzrət Peyğəmbərə (s) nazil olan Qurani-Kərim möminlərin şəxsi və ictimai həyatlarını nizama salan bəzi hökm və ayələri əhatə edir. Ancaq təkcə ərəb dilini bilməklə bu hökmləri tam mənası ilə başa düşmək mümkün deyil. Quran keçmişdəki ümmətlərin, xüsusilə Əhli-kitabın zəlalətə düşdükləri mövzulardan xəbər verir, təhrif etdikləri məsələləri düzəldir və ixtilafa düşdükləri məsələləri həll edir. Həmçinin burada gələcəkdə baş verəcək bəzi hadisələrə və kəşflərə işarə olunur, axirət həyatı haqqında ətraflı məlumat verilir. Quranda mütəşəbeh, yəni mənası eynilə deyildiyi kimi olmayan, bənzətmələr və məcazlarla vurğulanan, əsl mənanın dolayısı yolla izah olunduğu ayələrə, mübhəm qalmış xüsuslara da rast gəlmək mümkündür. Odur ki, bu Kitabı başa düşmək hamı üçün eyni dərəcədə mümkün deyil [1, s.13]. Bu baxımdan, Qurani-Kərimin təfsirinə ehtiyac vardır.

Hər bir elmin özünəməxsus məqsədi və mövzusu vardır. Təfsir elminin məqsədi isə Quranın əhatə etdiyi zəngin mənalara açıqlamaqdır [2, s.30]. Qurani-Kərimin ilahi qoruma altında olduğu, göndərildiyi andan qiyamətə qədər öz orijinallığını qoruyub saxlayacağı həqiqəti “əl-Hicr” surəsinin 9-cu ayəsində bu şəkildə ifadə olunmuşdur: **“Şübhəsiz ki, Quranı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onu (hər cür təhrif və təbdildən; artırıb-əskiltmədən) qoruyub saxlayacağıq!”** [3]. Bununla belə, Quran ayələri işığında reform hərəkatlarına baş vurulması və müasir məsələlərin ələ alınması təfsirdə yeni dövrün başlanması və yeni təfsir cərəyanlarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, “təfsir” sözü etimoloji baxımdan “fəsr” kökündən olub, “təfil” babında məsdərdir. “Fəsr” lüğətdə “bir şeyi izah etmək”, “ortaya çıxarmaq”, “üstüörtülü bir şeyi açmaq” kimi mənalara gəlir [4 s.632]. Eyni zamanda, bu söz çoxluq mənasına dəlalət edən artırılmış bir qəlibdən gəldiyi üçün “fəsr”in ən qüvvətlişidir və “tam açmaq”, “açıqlığa çıxarmaq”, “izahına qovuşdurmaq” mənalarını da ifadə edir. “Fəsr” sözü Qurani-Kərimdə də

bu mənada işlədilmişdir [5, s.20]. **“(Ya Rəsulum! Müşriklər) sənin yanına gəlib elə bir məsəl çəkməzlər ki, Biz sənə (onun) doğrusunu və (onların gətirdikləri misallardan) izahatca daha yaxşısını gətirməyəək”** [3, “Furqan”, 33].

Ancaq ərəb filoloqlarının bir qisminə görə təfsir “səfir” kökündən əmələ gəlmişdir. Buna görə, kəlmədə hərflərin yerdəyişməsi baş vermişdir. “Səfir” məsdəri də ərəblər arasında “bağlı olan bir şeyi açmaq”, “aydınlatmaq”, “ortalığa çıxartmaq” kimi mənalarda işlədilməkdədir. Bu səbəbdəndir ki, qadın üzünü açdıqda ərəblər “səfərət-il-məratu” deyirlər.

Emin əl-Xuliyə görə, həm “fəsr”, həm də “səfir” məsdərlərinin ikisində də “kəşf etmək”, “açıq çıxarmaq” mənaları olsa da, “səfir” kəlməsi ilə maddi, “fəsr” kəlməsi ilə isə mənəvi kəşf nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən mənəvi olduğuna görə “təfsir” “fəsr” kökündən əmələ gəlmişdir.

Qurani-Kərimin təfsiri dedikdə ağıla ilk olaraq Həzrət Peyğəmbər (s) gəlir. Çünki o, təbliğə yanaşı, təbyin vəzifəsi ilə də mükəlləf idi. Müqəddəs Kitabımızda Allah Rəsuluna (s) bununla bağlı belə xitab olunur: **“Ya Peyğəmbər! Rəbbin tərəfindən sənə nazil ediləni (Qurani) təbliğ et. Əgər (bunu) etməsən, (Allahın) risalətini (sənə həvalə edilən elçilik, peyğəmbərlik vəzifəsini) yerinə yetirmiş olmazsan. Allah səni insanlardan qoruyacaq. Həqiqətən, Allah kafir camaatı düz yola yönəltməz!”** [3, “Maidə”, 67].

“Biz onları (peyğəmbərliklərinin doğru olduğunu sübut edən) açıq-aşkar möcüzələr və kitablara göndərdik. Sənə də Qurani nazil etdik ki, insanlara onlara göndəriləni (hökmləri, halal-haramı) izah edəsən və bəlkə, onlar da düşünüb dərk edələr!” [3, “Nəhl”, 44].

Həzrət Məhəmmədin (s) Qurana dair bəyanlarının sayı mövzusunda alimlər fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bir qrup alimə görə, Allah Rəsulu (s) Quranın yalnız bəzi ayələrini təfsir etmişdir. Bu fikri Qəzzali irəli sürmüş, Süyuti isə onu dəstəkləmişdir.

Başqa bir qrupun fikrincə isə Məhəmməd peyğəmbər (s) Qurani bütünlüklə təfsir etmişdir. Bu fikri ilk dəfə İbn Teymiyyə irəli sürmüşdür.

Rəvayət və təfsir kitablarındakı məlumatlara əsasən belə nəticəyə gələ bilərik ki, Həzrət Peyğəmbər (s) Qurani bütünlüklə təfsir etməmişdir.

Allahın Rəsulunun (s) Qurani təfsir etməsi aşağıdakı yollarla baş vermişdir:

- Ayəni oxuyaraq təfsir etməsi: Məhəmməd peyğəmbər (s) əshabını məlumatlandırmaq məqsədi ilə ayəni oxuyur, sonra isə onu təfsir edirdi.

- Suallar soruşaraq təfsir etməsi: Rəsulullah (s) bəzən qulaq asanların diqqətini cəlb etmək üçün ayə haqqında suallar soruşar, sonra onu təfsir edərdi.

- Sözüənə dəlil olsun deyə ayə oxuyub təfsir etməsi: Allahın Rəsulu (s) bir hökmü çatdırdıqdan sonra və ya bir nəsihətin ardınca həmin xüsusla əlaqəli bir ayə oxuyar, sonra təfsir edərdi.

- Səhabənin suallarına əsasən ayələri təfsir etməsi: Qaynaqların bildirdiyinə görə, səhabələr bəzi ayələrlə əlaqəli Peyğəmbərə (s) suallar verərdilər, Rəsulullah (s) da cavab olaraq ayəni təfsir edərdi.

Aşağıda Həzrət Məhəmmədin (s) Qurani-Kərimin təfsirinə dair verdiyi bir neçə nümunəni təqdim edirik: **“(Ya Rəsulum!) De: “Gəlin Rəbbinizin sizə nələri haram etdiyini deyim: Ona heç bir şərik qoşmayın; ata-anaya yaxşılıq edin; kasıblıq üzündən uşaqlarınızı öldürmə-**

yin. Sizin də, onların da ruzisini Biz veririk. Açıq və gizlin pis işlərə yaxın düşməyin. Allahın (qətlini) haram buyurduğu cana qıymayın (müsəlman və ya əhli-zimməni haqsız yerə öldürməyin). (Allah) bunları sizə tövsiyə etmişdir ki, bəlkə, düşünüb anlayasınız!” [3, “Ənam”, 151] ayəsi ilə əlaqədar Həzrət Peyğəmbər (s) belə bir izah gətirmişdir: “Allahdan başqa tanrı olmadığına və mənim Allahın rəsulu olduğuma iman edən heç bir müsəlmanın qanı halal olmaz. Ancaq bu üç şeydən birini edərsə xaric: adam öldürmək, evli ikən zina etmək və dindən çıxıb müsəlmanlardan ayrılmaq” [6, “əl-Qəsəm”, 6].

“Yaxşı işlər görünləri Cənnət və daha artıq mükafat (Allah rizası) gözləyir. Onların üzünə nə bir toz (ləkə), nə də bir zillət qonar. Onlar cənnətlidirlər və orada əbədi qalacaqlar!” [3, “Yunus”, 26] ayəsindəki “artıq”lıq Allah Rəsulunun (s) bildirdiyinə görə, möminlərin Cənnətdə Allahın camalını görmələridir. Rəvayətə görə, peyğəmbər, “cənnətlik olanlar oraya daxil olanda Uca Allah buyurur: “Əlavə bir şey istəyirsinizmi?” Sonra Allah camalını onlara göstərir. Artıq onlar Rəblərinə baxmaqdan daha sevimli bir nemət görməzlər” [1, s.54; 7, s.234] buyurmuş, sonra da həmin ayəni oxumuşdur.

Peyğəmbərdən (s) sonra təfsir işini Səhabeyi-kiram davam etdirmişdir. Onlar Allahın Kitabını bilən, onun sirlərinə vəqif olan və onun hidayəti ilə irşadı tapan insanlar idilər. Onlardan müfəssir olanlar çoxdur. Ancaq aralarından on nəfər fərqlənir: Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Məsud, Abdullah ibn Abbas, Ubeyy ibn Kəb, Zeyd ibn Sabit, Əbu Musa əl-Əşəri, Abdullah ibn Zübeyr, Salman Fərisi, Hüzeyfə ibn əl-Yəman və Əbu Əyyub Ənsari. Səhabələr arasında Abdullah ibn Abbas təfsir elmindəki xüsusi yeri ilə seçilir. Həzrət Məhəmməd (s) öz əmisi oğlu Abdullah üçün belə dua etmişdir: “Allahım, dində onu fəqih et və ona təvili öyrət”. Həmçinin Allah Rəsulu (s) onu “Tərcümanül-Quran” adlandırmışdır.

Daha sonra təfsir işini tabiun davam etdirmişdir. İslam dini daha geniş ərazilərə yayıldıqca səhabənin elmdə seçilib-fərqlənən nümayəndələri tədris halqaları qurmuş, Qurandan başa düşdüklerini və Həzrət Peyğəmbərdən (s) öyrəndikləri təfsiri tədris etmişlər. Bu fəaliyyətlərin nəticəsində onların tələbələri olan tabiunun aşağıdakı məktəbləri yaranmışdır:

1. Mədinə mədrəsəsi: Ubeyy ibn Kəb tərəfindən qurulmuşdur. Nümayəndələri: Əbul-Əliyə, Məhəmməd ibn Kəb əl-Qurazi, Zeyd ibn Əsləm.

2. Kufə mədrəsəsi: Abdullah ibn Məsud tərəfindən qurulmuşdur. Nümayəndələri: Məsruq ibn əl-Əcda, Əsvəd ibn Yezid, Mürrə ibn əl-Həmədani, Amir əş-Şabi, Həsən əl-Bəsri, Qətədə ibn Diamə, İbrahim ən-Nəhai. Qeyd etmək lazımdır ki, Kufə mədrəsəsi rəy mədrəsəsi olaraq tanınır.

3. Məkkə mədrəsəsi: Abdullah ibn Abbas tərəfindən qurulmuşdur. Nümayəndələri: Said ibn Cubeyr, Mücahid ibn Cəbr, İkrimə, Ata ibn Əbi Rabah, Tavus ibn Keysan [1, s.21-22].

Ancaq təfsir elmi ətbaut-tabiiun dövründə formalaşmışdır. İlk təfsir kitabı yazanın Fərra (vəfatı: 207/822) olduğu haqqında mülahizələr yayılsa da, bu fikir təsdiqini tapmamışdır. İlk təfsir kitabının müəllifi kimi Müqatil ibn Süleyman (vəfatı: 150/767) tanınır [1, s.24].

Müsəlmanlar ilk dövrlərdə daha çox gündəlik və praktik mövzularla əlaqəli ayələrə yönəldilər. Bu mövzular daha çox etiqad, ibadət, əməli hökmlər və əxlaqla əlaqədar idi. Ancaq sonralar inanc və düşüncə ilə əlaqəli ayələr ön plana çıxmış, Quran qissələri, əxlaq və nəfs tərbiyəsinə dair mövzular müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Quranın elmi və sosial yönəli ilə

əlaqəli ayələrə yönəlmələr isə daha sonralar baş vermişdir.

Quranın verdiyi məlumatlar heç bir mövzu ayrılığına tabe tutulmamış, əksinə, birlik içərisində təqdim olunmuşdur. Yəni, məsələn, fiqhlə əlaqəli ayələr insanların nəzərinə imanla əlaqəli ayələrdən ayrı çatdırılmamış, bütünlüyə riayət olunmuşdur. Halbuki sonrakı dövrlərdə bu mövzular insanlar tərəfindən ayrılmağa məhkum olunmuş və onlardan biri digərlərinə nisbətən irəli çəkilməmişdir. Bu isə Qurana yönəlmədə fərqliliklərə səbəb olmuşdur.

Qurana yönəlmədə fərqliliyin iki əsas səbəbi vardır:

Birincisi: Quranın ləfzindən və üslubundan qaynaqlanan ixtilaf

- a) Qiraət ixtilafları;
- b) Bəzi ayələrin mütəşabeh olması;
 - aa) Sözlərdəki mütəşabehlik;
 - bb) Mənadakı mütəşabehlik;
 - cc) Həm söz, həm də mənadakı mütəşabehlik;
 - dd) Həqiqət və məcaz ixtilafları.

İkincisi: Təfsirçilərdən qaynaqlanan ixtilaf

- a) İnsan olması xüsusiyyətindən qaynaqlanan ixtilaf;
- b) Vəzifəsindəki kimliyindən qaynaqlanan ixtilaf [8, s.39-40].

Təfsir elminin əsas məqsədi Qurani-Kərimdəki müşkül olan sözlərin mənasını kəşf etmək və Quranın mesajını doğru şəkildə insanlara çatdırmaqdır. Yəni təfsirin qayəsi hidayətin yollarını açıq-aşkar şəkildə insanlara göstərməklə onların dünya və axirətdə xoşbəxtliyini təmin etməkdir.

Bütün təfsir cərəyanlarına müəyyən vaxtlarda qarşı çıxanlarla yanaşı, Müqəddəs Kitabımızı təfsirə yönələn hər cərəyanda zənginlik və məntiq tapanlar da olmuşdur. Bu cərəyanlarda görünən fərqliliklər onların çatışmazlığı deyil, əksinə, insanların hər cür ehtiyaclarına cavab verə bilməsi üçün Qurani-Kərimin hərtərəfli kitab olduğunu, məhz elə insanlar üçün nazil olduğunu sübut etməkdədir.

İslamın öz təməlindən yaranıb, lakin kənar müdaxilələrlə formalaşmış Qurani-Kərim təfsirlərinə bütün təfərrüatı ilə zamanlarındakı elmi və mədəni fəaliyyətləri ilə müfəssirin yaşadığı cəmiyyətin vəziyyətlərini əks etdirən bir ayna gözüylə baxılmalıdır.

Bunun üçün təfsirlər sadəcə müqəddəs Kitabın açıqlaması kimi görülməməli, eyni zamanda onların bir cəmiyyətin sosial, mədəni, elmi tarixi üçün ən mühüm qaynaqlardan olduğu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Fərqli səbəblərlə cəmiyyətin ehtiyacları artdıqca bu yeni ehtiyaclara cavab verəcək Quran-Kərim təfsir cərəyanlarının da davam edəcəyi inkar olunmaz həqiqətdir.

Qurani-Kərim təfsirləri rəvayət və dirayət təfsirləri olmaqla iki yerə bölünür. Rəvayət təfsiri Quranın özünə, hədislərə, səhabə və tabiun rəvayətlərinə görə müqəddəs Kitabın şərh edilməsidir. Dirayət və ya rəy təfsirlərində isə yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, müfəssirin öz görüşlərinə də yer verilir. Nəzər saldıqda görürük ki, dirayət təfsirlərinə daha çox müraciət olunur. Bunlarla yanaşı, fiqhi, kəlamı, təsəvvüfi, fəlsəfi və lüğəvi təfsir cərəyanları da mövcuddur.

Fiqhi təfsir cərəyanının mənsubları Qurani-Kərimin əhkam ayələrini əsas götürüb dəyərləndirirlər. Kəlamı təfsir cərəyanı isə Qurandakı inancla əlaqəli ayələri öyrənir.

Təsəvvüf qəlbədən dünyaya aid hər şeyi atıb, onun yerinə Allah sevgisini yerləşdirənlərin yoludur. Onların Qurani-Kərim ayələrini təfsir edərkən ilham və kəşf yoluna müraciət etmələri təfsirdə yeni cərəyanın meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bəzi filosofların məsələləri ələ alarkən bir sıra Quran ayələrinə yer verib onları təfsir etməsi isə fəlsəfi təfsir cərəyanının yaranması ilə nəticələnmişdir.

Quranın ərəb dili qayda-qanunlarına görə olan təfsiri isə lüğəvi təfsir cərəyanına aiddir.

Müasir təfsir cərəyanlarından bəhs edərkən yenilikçi, ictimai, ədəbi, mübarizə, elmi və mövzulu təfsir cərəyanlarının adlarını çəkə bilərik. Yenilikçi təfsir cərəyanının qurucusu Əhməd Xan Avropa həyat standartlarını və təhsil metodunu İslam aləminə tətbiq etməyə cəhd göstərən islahatçı olmuşdur. İctimai təfsir cərəyanı isə Qurani-Kərimin hidayət yönünü ön plana çıxaran cərəyandır. Quran ədəbi üslubun zirvəsində endiyi üçün ədəbi təfsir cərəyanı mənsubları ədəbi metodu hər şeydən əvvələ çəkmiş və təfsirdəki başqa şeylərin bundan sonra gəldiyini iddia etmişlər. Mübarizə təfsiri cərəyanının qurucusu Seyyid Qutub cəmiyyətləri müsəlman və cahiliyyə olaraq iki yerə ayırmış, cəmiyyətdə islami prinsipləri hakim mövqeyə gətirmək üçün mübarizə aparmışdır. Bəzi müfəssirlər isə Quranın insanları təfəkkürə, təbiətdəki hadisələrə baxmağa dəvət edən ayələri əsas götürərək bütün elmlərin Qurandan qaynaqlandığını iddia etməkdədirlər. Bu müfəssirlərin yazdıqları əsərlər elmi təfsir cərəyanına aiddir. Mövzulu təfsir cərəyanı olmamaqla bərabər, Qurani-Kərimin başa düşülməsində mühüm bir metoddur. Burada müəyyən bir mövzu haqqında Quranın müxtəlif ayələrində dağınıq halda olan məlumatlar bir yerə toplanaraq sistemli şəkildə təqdim olunur.

Müqəddəs Quranın müxtəlif yönlərini tədqiq edən təfsir cərəyanları sayca çox görünsə də, əslində, hamısının tək hədəfi Qurani-Kərimi başa salmaqdır. Bir şəhərə müxtəlif istiqamətlərdən çoxlu yol gedə bilər, ancaq sonda hamısının birləşdiyi bir nöqtə var. Təfsir cərəyanları da Qurani-Kərimin müxtəlif yönlərini öyrənməyi məqsəd seçsə də, hamısının istəyi Qurani-Kərimin anlaşılmasına xidmət etmək və insanları Onun hidayəti ilə tanış etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Davut Aydın. Tefsir. Tarihi, Çeşitli ve Konulu Tefsir. İstanbul: 2000.
2. Muhsin Demirci. Tefsir tarihi. İstanbul: 2003.
3. Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edilən): akad. Z.M.Bünyadov və akad. V.M.Məmmədəliyev). Bakı: 2017.
4. Rağib əl-İsfəhani. Müfradatul-Quran. Beyrut: tarixsiz.
5. Sadreddin Gümüş. Kuran tefsirinin kaynakları. Ankara: 1991.
6. Əbu Abdullah Muhəmməd ibn İsmail əl-Buxari. Səhihi-Buxari. İstanbul: Çağrı yayınları, 1992.
7. Əbu İsa Muhəmməd ibn İsa ət-Tirmizi. Sünəni-Tirmizi. İstanbul: 1992.
8. Celal Kırca. İlimlər və yorumlar açısından Kurana yanaşmalar. İstanbul: 1993.

Фуад Нуруллаев

**ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА СОЗДАНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ НАУКЕ
ТАФСИРА В ИСЛАМЕ**

РЕЗЮМЕ

С первых дней мусульмане старались правильно понимать Коран. Изначально одной из их обязанностей был Табюн, то есть изучение разъяснений платов божественной книги. Во времена Хазрата Мухаммада он толковал сам, а после него сподвижники, далее их последователи. Затем последовала изучение неразъясненных аятов Корана. Появились еще другие методы изучения тафсира, такие как: словарь, толкование, философия, нахив, фикх, мазхаб, тасаввуф. В последующие времена они расширяли свои познания в изучении религиозных доктрин благодаря своим стараниям.

Fuad Nurullayev

**AN OVERVIEW ON THE ESTABLISHMENT AND SPREAD OF THE
SCIENCE OF INTERPRETATION**

SUMMARY

Since the early days of the emergence of Islam, Muslims endeavored for the true understanding of Quran. Initially one of their tasks was tabyin which refers to the clarification of the divine book. At the time of the Prophet Muhammad, the prophet himself interpreted the Quranic verses, but afterwards his companions, and then followers continued this process. Later it was followed by the study of uninterpretable verses of Quran. And then different methods of interpretations such as glossary, commentary, philosophy, nahw, fiqh, madhab and tasawwuf were established. During the following years they expanded their knowledge in the study of religious teachings through their efforts.